

Fersenska mordets politiska betydelse

HENRIK ÅGREN*

Uppsala universitet

Lars Hultman, *I skuggan av Karl August: Nya perspektiv på fersenska upploppet 1810*, Studia Historica Lundensia 35 (Lund: Media-Tryck 2024). 360 s.

Lars Hultmans avhandling *I skuggan av Karl August: Nya perspektiv på fersenska upploppet 1810* behandlar fersenska mordet i brett perspektiv. Bakgrunden var att den danske prinsen Kristian/Karl August hastigt hade avlidit strax efter sin utnämning till svensk tronföljare. Ett rykte spreds att han hade blivit förgiftad och att riksmarskalken Axel von Fersen var inblandad. I samband med att Karl Augusts kropp fördes in i Stockholm 20 juni 1810 överfölls von Fersen av en stor skara åskådare och pryglades till döds. Enligt Hultman var det inte fråga om ett besinningslöst dåd riktat mot en enskild hatad person, utan en i flera betydelser större händelse. Mordet hade sin bakgrund i den sociala och politiska situation Sverige, särskilt Stockholm, befann sig i; dådet följde en moralisk och politisk rationalitet och fick stora konsekvenser. Att rätt förstå mordet på von Fersen, det upplopp som rasade i Stockholm resten av dagen samt efterspelet till dessa händelser ger enligt författaren god förståelse av det politiska läget i Sverige vid 1800-talets början.

Utgångspunkten tas främst i tidigare forskning om upplopp och folkliga protester. Hultman menar i efterföljd av forskare som E. P. Thompson, George Rudé med flera att tidigmoderna upplopp inte var kaotiska utbrott av urskillningslös ilska, utan hade tydliga mål, följde en klar rationalitet och lydde under moraliska regelverk som inte var väsensfrämmande samhällets allmänna normer.

Ytterligare en utgångspunkt är att missnöje, upproriska idéer och miss-tankar var lätta att sprida i Sverige vid denna tid eftersom tryckfriheten öppnats efter Gustav IV Adolfs fall året före. Här hämtas inspiration från

* Professor i historia; fakultetsopponent.

Robert Darntons tankar om den enklare litteraturens betydelse för spridandet av subversiva idéer under 1700-talet.

För att nå en mångfacetterad bild av händelserna har Hultman använt sig av flera källtyper: pressmaterial, handskrivna paskiller, militär ordregivning, offentligt tryck, brev, dagböcker, rättsmaterial samt memoarer. Dessa har framför allt stått till tjänst med citat för att belägga händelser, åsikter och stämningar, men några kvantitativa redovisningar av tidningsinnehåll görs också.

Hultman inleder med en plädering för berättande historieskrivning och hans framställning är i linje med det kronologisk-tematiskt disponerad. Av avhandlingens tre empiriska huvuddelar syftar den första till att reda ut bakgrunden till mordet och upploppet. Här undersöks alltså orsaker. Den andra går igenom vad som hände under dagen och fokuserar på dynamik. Slutligen behandlar den tredje delen efterspelet under resten av 1810 och därmed effekterna.

Orsaker söker Hultman dels i det allmänna tillståndet i Sverige och Stockholm, dels i uppfattningarna om Karl August. Sverige hade året före både förlorat Finland till Ryssland och upplevt en omskakande statskupp. Stockholm specifikt präglades av dåliga tider och många människor saknade försörjning. Det fanns alltså åtskilliga skäl till missnöje. Spänningarna förvärrades av att generösa tryckfrihetslagar gjorde det lätt att lufta både missnöje och anti auktoritära idéer.

Som en kontrast stod kronprins Karl August. Stort hopp sattes till honom som kung, men det fanns moln på den himlen. Medan han var populär i de breda folklagren möttes han av misstänksamhet och rent av förakt från hovaristokratin. Samtida vittnesmål avslöjar att Karl August inom den kretsen sågs som för enkel och tråkig för sin roll. Under våren 1810 spreds rykten om att krafter inom rikets högsta skikt planerade att mörda kronprinsen och när han dog knall och fall i maj tycktes dessa rykten bekräftade.

Det är tidigare känt att de inblandade i upploppet 20 juni främst kom från den lägre stockholmska medelklass som rimligen var målgrupp för de subversiva media som spred rykten om förgiftning och pekade ut von Fersen som ansvarig. Detta bekräftas av Hultman i bokens andra del, som dock går djupare in på både dynamiken i mordet och betydelsen av det efterföljande upploppet. Här skildras hur aggressionerna gradvis eskalerade från glåpord till dödsmisshandling. Att det var fråga om övervägt våld är tydligt redan här. Flera vittnesmål avslöjar att förövarna ansåg sig genomföra den dödsdom och avrättning myndigheterna borde ha stått för. Ännu tydligare framstår den politiska dimensionen av att upploppet fortsatte med hot mot högt uppsatta personer i Stockholm och med gatuoroligheter där flera människor dödades av militär.

Den tredje delen fokuserar på upploppets konsekvenser. Här behandlas fortsatt ryktesspridning samt myndigheternas sätt att bemöta oron. Hultman visar att såväl Karl Augusts som von Fersens egen begravning genomfördes så diskret som möjligt, för att inte provocera. Vidare ockuperades Stockholm i princip av militär under sommaren 1810 och den stundande riksdagen flyttades till Örebro där stämningarna var lugnare. Stora resurser lades också ned på att visa att Karl August inte hade blivit förgiftad och på att hitta de huvudansvariga för von Fersens död. När sådana väl dömdes var straffen dock relativt milda. Allt detta tyder på att statsmakten ville visa sig på en gång resolut och försonlig.

Till strävan efter försoning lägger Hultman valet av Jean Baptiste Bernadotte till svensk tronföljare. Hans kandidatur brukar betraktas som en kupp av regeringskuriren Carl Otto Mörner, men här sätts valet i ett större sammanhang. Hur kunde kungen och regeringen, som hade en egen kandidat i Karl Augusts bror Fredrik Kristian, ändra sig och acceptera Bernadotte? En del av svaret ligger enligt Hultman i att Bernadotte precis som Karl August var folkligt populär och att valet av honom förväntades blidka de grupper som var upprörda över kronprinsens död. Därmed visar sig fersenska mordet ha haft betydelse även för den fortsatta politiska utvecklingen i Sverige, kanske i hela Europa.

Formalia, språk, akribi

Som vetenskapligt arbete utmärks avhandlingen av både goda och dåliga sidor. Till de dåliga hör framför allt det redaktionella arbetet. Boken präglas av slarvig typografi, felstavade namn, felaktiga skiljetecken, inkonsekvenser i bibliografisk information, dålig överensstämmelse mellan noter och referensförteckning, inkompleta titlar eller felaktiga tryckår visavi litteratur och tryckta källor, med mera. Sådana missar går att hitta i alla avhandlingar, men sällan i denna utsträckning. I de flesta fall är detta bara irriterande, men ibland påverkar det begripligheten: I källförteckningen står arkivinstitutiönerna (RA, SSA etc) som rubriker, men arkivbildare, arkiv och serie särskiljs inte typografiskt. Allt är satt med normalt typsnitt i samma teckenstorlek och utan indrag. Det blir därför svårt att avgöra vad som är vad och att orientera sig i förteckningen.

Vissa brister har uppenbarligen orsakats av mer än ren ouppmärksamhet. I referenser till källor och litteratur har enklaste lösning alltid valts. Äldre skrifter i nytryck anges endast med nytryckets publikationsår, vilket exempelvis får till följd att Edmund Burkes åsikter om franska revolutionen dateras till 1968 (s. 35). Om en författare har citerat någon annan hänvisar noten till denna författare, inte till citatets upphovsman. Så följs till exempel ett citat av Hippolyte Taine av en not till Alice Gérard (s. 36). Det korrekta hade

varit att leta upp originalcitaten eller skriva "Taine, cit. fr. Gérard" i fotnoten. När artiklar i antologier refereras har Hultman utgått från antologin och inte från artikeln vilket gör att redaktören – inte författaren – krediteras. Vid ett tillfälle resulterar detta i en god illustration av att korrekt formalia är mer än bara kaserngårdsexercis: Marie Lennerands artikel "Tystnad, rättvisa, försoning" ingår i antologin *När oväsendet tystnat*, under redaktion av Lennerand och Linda Oja. Noterna går därför felaktigt till Lennerand & Oja. Vid ett tillfälle lurar Hultmans referens honom själv och han skriver "Marie Lennerand och Linda Oja har i antologin 'När oväsendet tystnar' [sic!] definierat tre strategier" med not till Lennerand & Oja (s. 57). Linda Oja ges därmed äran/ansvaret för ett ställningstagande Marie Lennerand ensam har gjort. Så kan resultatet av slapp referensteknik bli.

Allt detta slarv är problematiskt ur två hänseenden. För det första gör det *I skuggan av Karl August* till en dålig förebild. Boken ger signalen att formell noggrannhet inte är ett krav på doktorsavhandlingar. För det andra är det en trovärdighetsfråga: Om författaren har varit så slarvig med formalia, kan vi då lita på sakpåståenden och resonemang?

Därför är det bra att den rena akribin är av högre kvalitet. Det förekommer referenser till fel sida, men då till en närliggande den som noten anger, varför riktigheten ändå går att bekräfta. Lite värre är det att flera citat är felaktigt återgivna. Det rör sig dock om små diskrepanser som inte påverkar andemeningen. Oredlighet är det inte fråga om.

Ansvar för alla brister ligger förstås främst på författaren, men institutionen måste också ha säkrare spärrar mot att ett arbete publiceras i detta skick. Det hade krävts för att *I skuggan av Karl August* skulle kunna få den respekt boken på andra sätt förtjänar.

Framställning

Studiens innehåll och resultat är nämligen värda en bättre förpackning än vad de har fått, trots att de aspekterna av avhandlingen kan kritiseras på vissa punkter. Hultman pläderar inledningsvis för berättande historieskrivning och det är så hans avhandling är upplagd. Vi får följa ett komplicerat händelseförlopp under flera månader. I detaljerna är detta inte alltid till fördel. Oftast löper framställningen på i gott tempo, men en del skildringar är ganska långa utan att läsaren upplyses om vad syftet med dem är. Förvisso avslutas dessa skildringar oftast med tolkningar och slutsatser så det är inte fråga om poänglösa anekdoter. Som läsare hade man dock varit betjänt av att få poängen förklarad eller antydd i förväg för att lättare själv kunna bedöma riktigheten i resonemanget.

Sett till studien som helhet fungerar däremot den berättande framställningen utmärkt. De tre delarna bildar en sammanhängande berättelse med

20 juni i centrum. Eftersom varje del utgör ett eget tema med egen frågeställning blir denna berättande framställning samtidigt analytisk.

Tyvär stöds inte den eleganta dispositionen helt av studiens utgångspunkter. Visst slarv gör sig påmint även här. En av avhandlingens tre frågeställningar formuleras olika på olika ställen i texten. När frågeställningarna först presenteras (s. 30) riktar sig den första och den tredje mot avhandlingens första respektive tredje del. Den andra lyder dock "Vad hade hänt som fick Stockholms innevånare att skymfa och bruka våld mot överheten?", vilket inte speglar den andra delen; vad som hände under upploppet. När frågorna sedan upprepas (s. 32) lyder fråga två däremot: "Hur gick det [upploppet] till och på vilka grunder kunde Stockholms innevånare skymfa och smäda överheten och bruka våld mot dess befallningshavare?". Den formuleringen motsvarar del två bättre, men skapar också en inkonsekvens.

Detta reser frågor om avhandlingens tillkomstprocess, frågor som får ökad aktualitet av förhållandet till tidigare forskning. Hultmans två forskningsfält, forskning om subversiv media respektive upplopp, fungerar bra för att ge perspektiv på bakgrunden och på upploppet i sig. Efterspelet sätts däremot inte i lika tydligt forskningssammanhang. Här hade framför allt revolutionsforskning¹ kunnat bidra med perspektiv på parternas agerande och på varför fler oroligheter inte utbröt. Intrycket är att undersökningens relevans har visat sig vara ännu bredare än vad Hultman förväntat sig och att varken de frågor han först ställt eller den forskning han har studerat därför matchar alla de resultat han uppnått. Det här är inte ovanligt, men normalt brukar avhandlingsförfattaren anpassa sina frågor och komplettera sitt forskningsläge när undersökningen leder till nya insikter.

Intrycket av att utgångspunkterna inte har anpassats under arbetet gång förstärks av en obalans i bakgrundslitteraturen. Forskningsläget fram till sekelskiftet 2000 är väl täckt, men därefter förekommer uppenbara luckor. För forskning om paskiller hänvisas exempelvis till Jöran Wiblins *Opinioner och stämningar i Sverige 1809–1810* (1954), men inte till Annie Matssons *Komediant och riksförrädare: Handskriftcirkulerade smädeskrifter mot Gustaf III* (2010). Karin Sennefelts *Den politiska sjukan: Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur* (2001) refereras, men inte hennes lika relevanta *Politikens hjärta: Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm* (2011).

På olika sätt visar det sig alltså att Hultman inte riktigt har haft helhetsgrepp på sin slutproduktion. Såväl resultaten av det egna arbetet som nya rön

1. Som t ex Barrington Moore, *Social origins of dictatorship and democracy: Lord and peasant in the making of the modern world* (Boston 1966); Jack Goldstone, *Revolution and rebellion in the early modern world* (Berkeley 1991); Theda Skocpol, *Social revolutions in the modern world* (Cambridge 1994).

inom andras forskning har växt om hans utgångspunkter utan att han har anpassat undersökningen efter detta.

Resultat

Med allt sagt om hafsigt slutarbete och luckor mellan utgångspunkter och genomförande är Hultmans resultat ändå trovärdiga och till det mycket intressanta. Karl Augusts stora popularitet, så stor att den kostade von Fersen livet och fick statsmakten att skälva, har tidigare varit svår att förstå. Hur kunde folk bli så upprörda över en dansk prins som knappt hade hunnit anlända till Sverige? När Hultman betonar Karl Augusts folklighet och kombinerar den med svenskarnas behov av en frälsare efter alla motgångar blir hans popularitet mer begriplig. Läger man därtill att kronprinsen var mindre uppskattad i samhällets högre kretsar framstår mordet och upploppet rent av som uttryck för klasskonflikt.

Just det perspektivet är viktigt att beakta i resten av avhandlingen. Det förklarar varför fersenska mordet spred sig till ett upplopp mot rika och mäktiga personer i Stockholm. Huruvida det främst var socialt, riktat mot överklassen, eller politiskt, riktat mot gustavianerna, framgår inte av avhandlingen och låter sig måhända inte utredas. För de inblandade var skillnaden rimligen luddig.

Ännu viktigare blir dock dessa motsättningar i analysen av upploppets efterspel. Statsmaktens agerande och yttranden visar att den var rädd för en fullskalig revolution. De tidningsartiklar och paskiller som fortsatte spridas tyder på att denna rädsla inte var ogrundad.

I det sammanhanget presenterar Hultman sin djärvaste tes: att Jean Baptiste Bernadotte valdes till tronföljare för att blidka de krafter som satts i rörelse av Karl Augusts död. Tesen övertygar inte bortom allt tvivel, men har fog för sig och läggs fram med tillräcklig försiktighet för att vara välkommen. Det är en rimlig delförklaring till att Bernadotte accepterades och som sådan värd att presenteras. Därmed framstår inte bara mordets orsaker utan också dess konsekvenser som viktiga i en större politisk kontext.

Hultmans resultat och resonemang är med andra ord värdefulla ur två perspektiv. Till att börja med rent empiriskt. Vi kan inte veta hur historien hade utvecklats med en oldenburgare som svensk kung, men något borde ha blivit annorlunda. Kanske inte inrikespolitiskt – Karl Johan visade sig vara en ganska traditionell makthavare trots allt – men troligen utrikespolitiskt. Med samma dynasti på alla de tre nordiska tronerna skulle den nordeuropeiska maktbalansen rimligen ha utvecklats annorlunda.

Det största värdet ligger dock på ett teoretiskt plan. Genom att följa upploppets bakgrund, förlopp och framför allt efterspel får vi en inblick i mekanismerna runt revolutionära situationer. Den fråga som ofrånkomligen

infinner sig under läsningen – ”Varför bröt en revolution inte ut i Sverige 1810?” – varken ställs eller besvaras. Bara det faktum att Hultman visar hur oroligt läget var och hur mycket skräcken för en revolution påverkade makt-havarnas beslut väcker dock tillräckligt mycket insikter och nya frågor för att vara intressant. För en framtida studie skulle det vara lätt att jämföra läget i Sverige 1810 med andra revolutionära situationer och utifrån det analysera likheter och skillnader.

Slutord

I skuggan av Karl August präglas av både brister och förtjänster. Den största bristen är att det finns problem med det historiska grundhantverket. Denna brist visar sig dels genom slarv avseende typografi, formalia *et cetera*. Dels visar den sig också i en del uppenbarligen medvetna val, som antyder en viss lättsinnighet i förhållandet till det vetenskapliga arbetet.

Till förtjänsterna hör till att börja med resultatens bidrag till vår historiska kunskap. Trots att det inte är överraskande är det ändå viktigt att det så tydligt framgår att mordet på von Fersen var mer än en makaber incident. Dels visar Hultman att det var en händelse av hög politisk relevans, dels ger avhandlingen insikter i situationer av stark samhällsturbulens. Ännu mer vill jag dock som förtjänst betona den grundläggande dispositionen, eftersom de tre delarna genom sina olika teman bidrar till att göra den berättande framställningen analytisk.